

Әдебиятлар

1. Гайлиева О. Ғарезсизлик дәуири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер хәм олардың типологиясы (Өзбек, карақалпақ хәм түркмен лирикасы мысалында). Докт.дисс. –Нөкис: 2019. 19-б.
2. Фахриддин Низом. Янгиланиш аңынасы. –Тошкент: “Маънавият”, 1998. 31-б.
3. Иногамов Р. Адабий қардошлиқ тароналари. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 5-б.
4. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / Ed. ItA. Brower.- Cambridge (Mass.), 1959.
5. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. - М.: 1964.
6. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. - М.: 1973.
7. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. -London: 1965.
8. Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М.: 1975; Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания: Учеб. пособие для студ. перевод. фак. высш. учеб. заведений. -М.: 2003. -С. 116-151;
9. Komissarov V.N., Koralava A.L. A Manual of Translation from English into Russian. – М.: 1990.
10. Neubert A. Text and Translation. – Leipzig: 1985.
11. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. - М.: 1980; Последовательный перевод. - М.: 1969.
12. Чернов Г.В. Теория и практика синхронного перевода. - М.: 1978.
13. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод. - М.: 1979.
14. Seleskavitch D. Zur Theorie des Dolmetschens. // Übersetzer und Dolmetscher / Hrsg. V. Kapp. – Heidelberg: 1974.
15. Interpretation. A Psychological Approach to Translation // Translation / Ed. R. Brislin. -N.Y.: 1976.
16. Стрелковский Г.М., Латышев Л.К. Научно-технический перевод. -М.: 1980.
17. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Таржима назариясининг асослари. Монография. –Тошкент: «Mumtoz soʻz», 2011.
18. Сафаров Ш.С. Таржимашуносликнинг когнитив асослари. Монография. – Тошкент: “Наврўз”, 2019.
19. Dünýä edebiyaty журналы. Ашгабат, 2014-ж. №4 сан, 114-б.
20. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. -Тошкент: “Ўқитувчи” 1978. 93-б.
21. Юсупов И. Танланган асарлар. Р.Мусурман таржимаси. -Тошкент: “Sharq”, 2019. 4-б.
22. Юсупов И. Өмир, саған ашықпан... -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1999. 89-90-б.
23. Юсупов И. Танланган асарлар. Р.Мусурман таржимаси. -Тошкент: “Sharq”, 2019. 12-б.
24. / “Қарақалпақстан ҳауазы”. 2023, 31-июнь. №7(420).

РЕЗЮМЕ. Мақолада таржима маҳорати ва унинг аҳамияти, замонавий қорақалпоқ шоирлари мисолида адабиёт билан боғлиқ вазиғлар И.Юсупов асарларини ўзбек тилига, Б.Генжемуратовнинг айрим шьерларини инглиз тилига таржима қилиш, таржиманинг қиёсий таърифи ҳақида сўз боради ва уларнинг маҳорати кўрсатилади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о мастерстве перевода и о его значении, задачах во взаимосвязи с литературой на примере современных каракалпакских поэтов – перевода произведений И.Юсупова на узбекский язык, некоторых стихов Б.Генжемуратова на английский язык, дается сравнительное определение художественных переводов и определяется их мастерство.

SUMMARY. The article deals with the skill of translation and its significance, tasks in connection with literature on the example of modern Karakalpak poets - the translation of I. Yusupov's works into Uzbek, some of B. Genjemuratov's poems into English, a comparative definition of literary translations is given and the translators' skills are determined.

TÜRK XALIQ ERTEKLERI HÁM ONIŇ QARAQALPAQ FOLKLORINA BAYLANIS MÁSELELERI

J.Sultanova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: turk xalq ertaklari, tipologik genezis, adabiy folklor aloqalari, syujet, adabiy aloqa.

Ключевые слова: турецкие народные сказки, типологический генезис, литературно-фольклорные связи, сюжет, литературные связи.

Key words: Turkish fairy tales, typological genesis, literary-folklore, relations, motive, literary relations.

Eki xalıqtıń mádeniy-ádebiy baylanısları máselesi házirgi zaman tyurkologiya iliminiń eń áhmiyetli máseleleriniń biri bolıp tabıladı. Keyingi waqıtları qaraqalpaq folklorınıń janrlarınıń hár tárepleme izertleniwı nátiyjeleri qońılas túrkiy xalıqlar folklorı menen bir qatarda ádebiy-folklorlıq baylanıslardı izertlewge qaratıldı.

Belgili ilimpaz Q.Maqsatov “Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen baylanısı” [1:7] miynetinde qaraqalpaq folklorı hám ádebiyatı úlğilerine dıqqat qaratıp, onıń rawajlanıw basqıshları, jáhán hám túrkiy tiller xalıqları ádebiyatında tutqan orın ayırıqsha belgilep ótedi. Ilimpazdıń ádebiy qatnasıqlar máselesine kózqarasın basshılıqqa alǵan halda qaraqalpaq folklorınıń túrik xalıqları arasındaǵı xızmetin analizge alıwdı maqul kórdik.

Túrkiy tilles xalıqlardıń bir-biri menen siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy baylanısları XX ásir ortalarına deyin Shıǵıs Evropa xalıqlarınıń tariyxshılarınıń, filologlarınıń hám t.b. izertlewshileriniń qızıǵıwshılıq orayında bolıp keldi, degen menen Shıǵıs penen Batıstıń mádeniy baylanısların izertlew boyınsha qanshadan-qansha jumıslar islengenı menen ele búgingi kúnniń ilimi, mádeniyatı, ádebiyatı ushın óziniń sheshimin kútip turǵan kóp ǵana mashqalalı máseleler bar bolıp shıqtı.

Usınday mashqalalı baylanıslardıń birine túrk hám qaraqalpaq xalıqlarınıń ádebiy-folklorlıq baylanısları

esaplanadı. Bul sorawdıń kelip shıǵıwına sebep bolǵan nársе XIX ásirdeń aqırı, XX ásirdeń baslarında rus shıǵıstanıwshı alımlarınıń hám tariyxshı, filologlarınıń Orta Aziya xalıqları, sonıń ishinde Turan oypatlıǵında jasawshı qaraqalpaqlardıń tariyxı, mádeniyatı, etnografiyası, ádebiyatı hám folklorına qızıǵıwshılıǵı bolıp, ol izertlewshiler tárepinen bir-neshshe fundamental miynetler jazılǵanlıǵı, Orta Aziya xalıqlarınıń folklorına bolǵan bul qızıǵıwshılıqlar Túrkiy tilles xalıqları arasındaǵı awız-eki ádebiyatıń ádebiy-folklorlıq baylanısların, onıń tariyxın, tipologikalıq genezisin úyreniwdiń jańa baǵdarına jol ashıp berdi hám qaraqalpaq folioristikasınıń rawajlanıwına óz úlesin qostı.

Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy-mádeniy ótmishine, tariyxına, mádeniyatına tiyisli maǵlıwmatlardıń kópshiligi tiykarınan qaraqalpaq xalqınıń awız-eki ádebiyatınan orın alǵan. Qaraqalpaq folklorı janrlıq ózgesheligi boyınsha júdá keń masshtabqa iye bolıp, basqa qońılas túrkiy tilles xalıqları menen tıǵız baylanısta bolǵan, rawajlanıp otırǵan. Usınday birgelikte islesiw, rawajlanıw múmkinshiliklerine qaramastan qaraqalpaq folklorı materialların túrk xalq ertekleri menen ádebiy-folklorlıq baylanısların ilimiylik kózqarastan salıstırıp qaraǵanıwızda tyurkologiya iliminde elege shekem tiń bolǵan, óziniń sheshimin kútken wazıypalar ústinen shıqtı. Türk xalq ertekleri eń birinshi márte XIX ásirdeń 80-jıllarında Vengriyalı shıǵıstanıwshı

alim Ignac Kunosh (1862-1945) tárepinen dala ekspediciyası waqıtlarında xalq awzınan jıynalğan hám birinshi márte rus tilinde 1939-jılı Sank-Piterburg (ol waqıtta Leningrad) qalasında belgili tyurkolog-alım N.K.Dmitrievtıń [2] redaktorlıǵında baspadan shıǵarıldı, kitapqa 75 atamadaǵı türk erterleri kirgizilgen. Ekinshi márte bul kitap hesh-qanday ózgerislersiz, N.A.Cvetinovich-Grunbergtiń qaytadan awdarma tekseriwlerinen keyin 1967-jılı sol baspadan shıǵarıladi. Bul jetiskenlik hám jańalıqtıń ayırıqshalıǵı burın Awqamlıq respublikalar arasındaǵı türkii tilles xalıqları arasındaǵı ádebiy-folklorlıq baylanıslar tek ǵana óziniń sheńberinde sheklenip kelinggen bolsa, «Türk xalıq erterleriniń» kitap bolıp baspadan shıǵıwı oǵuzlı türk xalıq folklorı menen tıǵız ádebiy-folklorlıq baylanıslardı, ertedeǵı türkii tilles xalıqlardıń tariyxıy tamirlarin mádeniyatın, etnografiyasın, milliylik etnogenezisın úyreniwge, jámiyetshilikti tanıstırıwǵa jol ashıp berdi.

Türk xalıq erterleri materialları menen qaraqalpaq folklorınıń ózine tán uqsaslıqların salıstırıw ádebiy-folklorlıq baylanıslarda quramalı máselelerdi payda etedi. Türk folklorınıń rawajlanıw processlerine erte dáwirlerden baslap birinshi kitap bolıp shıǵıwǵa deyingi aralıqta türk xalıq tiline, mádeniyatına qońsılas arab, iran hám batista alban, greklerdiń tásiiri júdá kúshli bolǵanlıǵı kórinip turadı. Oǵuzlı türklerdiń mádeniyatınıń, folklorınıń usınday quramalıǵına qaramastan bul xalıq ádebiyatı ulıwma türkii tilles xalıqları ishinde óziniń milliylik ózgesheliklerin saqlap qalǵanlıǵın kóriwge boladı. Usınday türk erterlerine qaraqalpaq folklorın salıstırıwǵa ne sebep boldı degende, birinshi gezekte qaraqalpaq xalıqınıń tiliniń. mádeniyatınıń, folklorınıń Orta Aziya aymaǵında; arqada qazaqlar, shıǵıs tárepinde ózbekler, qublada türkmenler menen qońsı bolıp, sol türkii tilles xalıqlar ortalıǵında jasawı, tiliniń taza, awız-eki ádebiyatınıń tolıq saqlanıwın maqtanış penen aytıwımızǵa tuwra keledi. Sonlıqtan da türk-qaraqalpaq folklorınıń genetikalıq baylanıslarınıń kórinisi, bul xalıqlardıń erte dáwirlerden jámiyetlik ómiri, sanasınıń jaqınlıǵın, türkii tilles xalıqlardıń tamirlarin bir, shaqasınıń mın ekenligin kórsetedi.

Belgili tyurkolog-alım V.I.Jirmunskiydiń: «...hár qıylı xalıqlardıń erterler dástúrindeǵı baylanıslar máselesin sheshiw ushın úyrenilgen materialdıń syujetleri, qatnasqan personaj hám onıń poetikası tariyxıy aspektlerge saykes keliwi kerek...» [3:42] -dep aytqanıday türk xalıq erterleriniń quramı ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, atqarılıw sheberliginde milliylik kórinisin, syujetleriniń jasalıwında arab, iran mádeniyatınıń kúshli tásiirin itibarǵa alıw kerek. Bul jumısımızda türk xalıq erterleri menen qaraqalpaq folklorı arasındaǵı ulıwmalıq erterlerdi bayanlawdaǵı uqsaslıqlar, syujetlerdeǵı birdeylikler, tipologiyalıq jaqınlıqlarǵa toqtap ótiwdi aldımızǵa maqset etip qoydıq hám eki xalıq awız-eki dóretpelerine tómendeǵı mazmunındaǵı misallardı keltirip baramız. Türk xalıq erterleriniń tekstologiyalıq mazmunına itibar qaratqanımda, türkii tilles, arab hám iran xalıqları erterleri qurılısı, bayanlanıw forması, erterteǵı qarama-qarsılıqtıń (konflikt) júzege shıǵıwı, rawajlanıwı hám juwmaqlanıwı, tamamlanıwı arasında ulıwma birdeyliktiń barlıǵı kórinip turadı. Erterler dúnyası ózine tán mazmunǵa, ózine tán formaǵa iye málim bir folklor janrı. Usı kóz qarastan qarasaq türk erterleriniń qaharmanlarınıń háreketleri, aldına qoyǵan maqsetleri bar bolıp, haqıyqıy turmistaǵıday bolıp kórinip turadı:

1. Dáwler türk erterleriniń tipik formalarına kiredi, bul sóz iran tilinen alınǵan bolıp, ol úlken formaǵa iye bolǵan maqluqtı anılatadı; ayırım syujetlerde ol adam qalıpına donıp otıradı; kópshilik jaǵdaylarda adamxor (Evropa erterlerindeǵı kannibal) sıpatında beriledi; ol aspanda ushıp júriwshi; ayırım waqıtları dáw janınıń ekinshi bir zatqa ǵárezziligi, yamasa basqa jerde saqlanıwı; onıń qırq kún, qırq tın uyıqlawı; hár awqatlanǵanda esap-sansız qoydı

jalmap jewi; dáwdiń taw úńgirlerinde esap-sansız sıyırılı ǵáziynesiniń bolıwı; dáwdiń anasınıń belı búgilgen, mańlayı qırq jıyırq, hiylekerlikten aldına hesh-kim shıǵa almaytuǵın mástan mama ekenligi menen xarakterlense; dáwlerdiń jasaw ornı úlke saraylar ekenligi, ol saraylardıń ishi shıraylı bezetilgenligi, dógereklerinde tań qalarlıq bulaq, qudıq suwlarınıń aǵıp turıwı, onıń dógeregi adam kórmegen dárejedeǵı baǵlar menen qorshalǵanlıǵı, baǵlarda ájayıp quslardıń sayrap turıwları súwretlenedi.

2. Periler, onıń dáwlerden parqı ol hayal-qız qalıpında sáwlelenedi, olar erter qaharmanların tasqa, haywanǵa aylandırıw qudiretine iye bolıp, jaqsılıq názeri túsken waqıtlarında óz ornına qaytaradı; ol erter qaharmanları kózine kórinbes, erter qaharmanları menen jaqsı qatnasıqta bolǵan jaǵdayda oǵan úsh túrli zat beriwı, ol zattı erter qaharmanları basına is túsken payıtları periniń aytqanıday etip paydalansa, sol waqıtta periniń tez járdemge jetip barıwları menen parıqlanadı. Türk erterlerindeǵı perilerde dáwler sıyaqlı unamlı hám unamsız obrazlarǵa ajratıladı, bul tárepinen dáw hám periler erterlerdeǵı waqıyanıń pisip rawajlanıwı, tamamlanıwına baylanıslı bolıp keledi.

3. Erterlerdeǵı jáne bir ataqlı bir tulǵa bul mástan mama yamasa jádúger kempir, ol dáw, perilerden better qorqınıshlı bolıp keledi, sebebi, ol kópshilik erterlerde sıyırılıq, jalatayshılıq xarakterinde berilip, kewli dúziw adamlardı joldan shıǵarıw, aldawshılıq, ótirikti ras qılıp erter qaharmanların qolǵa túsiriw, ulıwma adamzatqa, átıraptı qorshaǵan ortalıqqa jamanlıq islewdi ózine máp kórgen obrazlarda ushırasadı.

4. Sıyırılı qus, Sumuran qusı, yamasa, Zumrad qusı türk erterlerinde bas orınları iyelep, onıń tórkini iran mifologiyasındaǵı Simurg qusına barıp tayaladı, ol erterlerdeǵı unamlı obrazlarǵa járdem beredi; jer astında qalıp qoyǵanlardı, jer üstine shıǵaradı, qıyınshılıq kórgenlerge óz máláhatın beredi; erter qaharmanlarınıń dáwdi jehiwine, jádúger kempirdiń aldawınan shıǵıwına hám t.b. jamanlıqlardan qutılıwına mümkinshilik jaratadı, jaqsılıq hám miriwbetshiliktiń tárepin jaqlaydı.

5. Sıyırılı dárwish, yamasa, Arab atamasında ushırasatuǵın obraz. Onıń türk erterleri mazmunında ózine tán atqaratuǵın xızmeti bolıp, erter qaharmanlarınıń járdemshisi, ayırım jaǵdaylarda, joqarı dárejeli sıyırılı maqluqlardıń xızmetkeri sıpatında da kemnen-kem ushırasıp turadı, onıń sırtqı kórinisi boyınsha, eger ol sóylegende onıń bir erni aspanda, ekinshi erni jerde kóriner eken.

Sıyırılı dárwish Arab türk erterlerinde «wax» atına iye bolıp, ol óz atın esitkende jer astınan, qudıq ishinen, taw artınan sekirip shıǵadı..., kópshilik syujetlerde kámbaǵallıqtan, azap-aqiretlerden sharshaǵan adamlarǵa járdem beriw menen óz xızmetin atqaradı. Bul obraz boyınsha tómendegishe syujet bar: (21-erter «Shopan balası») Bir kúni bir kámbaǵal adam azap-aqiretlerden sharshaǵanınan azapqa shıdamay «wax» dep gúrsingen eken, dárriw onıń aldında Sıyırılı dárwish Arab payda bolıp kámbaǵal qorqıp ketedi hám onı shaqırmaǵanın aytıp jalbarınıp baslaydı, sonda Arab óz atınıń «wax» ekenligin, atın esitip, dárriw járdemge kelgenligin túsindirgen eken. Arabtıń wazıypası erterlerde kámbaǵallarǵa, azap-zorlıq kórgenlerge járdem beriwden ibarat bolǵan, ol türk erterlerinde aq saqallı, aq kiyimdeǵı uzın boylı, qolında hasası bar adam sıpatında kórinse, ekinshi bir syujetlerde saqal-murtı joq kál adam formasında da ushırasadı.

Usı táreplerine qaray otırıw türk erterleriniń barlıq sıyırılı tulǵaları ertertiń jaqsı tamamlanıwına háreket etedi. Joqarıda ...erterler dúnyası ózine tán mazmunǵa, ózine tán formaǵa iye málim bir folklor janrı... dep ayıp ótkenimizdey türk erterleriniń baslanıwı, juwmaqlanıwı dúnya erterlerindeǵıdey: «Bir bar eken bir joq eken, burınıń ótken zamanda...» -dep baslansa, juwmaqlanıwı «...muradı maqsetine jetti» -dep tamamlanadı. Misalda keltirilgen türk erterlerindeǵı dáw, peri, mástan mama yamasa jádúger

kempir obrazı qaraqalpaq folklorı dastanlarında hám erteklerinde de ushırasadı.

Sıyqırlı qus, Sumuran qusı yamasa Zumrad qusı hám Sıyqırlı dárwish yamasa Arab atamasında ushırasatuǵın obraz túrk erteklerinde jaqsılıq tárepın alıwshı hám onı qollap-quwatlawshı sıpatında berilse, qaraqalpaq folklorı dastanlarında hám erteklerinde quslar: «Baxıt qusı», «Awmet qusı» atamalarında, al Sıyqırlı dárwish, yamasa Arab atamasında ushırasatuǵın obrazı biziń dastan, erteklerimizdegi «Qırq Gayıp shilten erenler», «Ushjüz alpıs áwliye babam», «Qıdır ata» obrazları menen sáykeslenip, túrk erteklerindegi obrazlardıń parallel

formasında birdeylikte keledi, biraq túrk erteklerindegi súwretleniwlerge qaraǵanda qaraqalpaq folklorında bul úsh obrazdın beriliwi, kórkemligi, obrazlardın túr-túsiniń, xarakteriniń sıpatlanıw ózgesheligi, syujetlerdegi psixologiyalıq jaǵdaylar menen tıǵız baylısta keń túrde ádebiy reńde bayanlawlar menen berilgenligi, ulıwma súwretlewlerdegi ayırıqshalılıǵı menen seziledi.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, folklorındaǵı kóp ǵana ádebiy-folklorıq baylanıslardıń genezisi boyınsha syujetlik uqsaslıqlar, tipologiyalıq jaqınlıqlardıń bar ekenliginiń gúwası bolamız.

Ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ әдебиятының туысқан халықлар әдебияты менен байланысы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

2. Дмитриева Н.К. Турецкие народные сказки. –Л.: «Художественная литература». 1939.

3. Жирмунский В.И. Сравнительно-историческое изучение фольклора. В кн.: Сравнительное литературоведение. –Л.: 1979. -С. 189.

REZYUME. Maqolada turk xalq ertaklari va ularning qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi bilan bog'liqligi haqida so'z yuritiladi. Turk va qoraqalpoq ertaklari qahramonlari o'rtasidagi o'xshashliklar qiyosiy o'rganiladi. Qoraqalpoq folklorining tipologik genezisi va adabiy-folklor aloqalari haqida ham qisqacha to'xtalib o'tildi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о турецких народных сказках и их связи с каракалпакским фольклором. Сравнительно изучаются сходства между героями турецких и каракалпакских сказок. Также кратко обсуждаются типологический генезис каракалпакского фольклора и литературно-фольклорные связи.

SUMMARY. The article talks about Turkish folk tales and their connection with Karakalpak folklore. Similarities are comparatively studied between the heroes of Turkish and Karakalpak fairy tales. The typological genesis are also briefly discussed of Karakalpak folklore and literary-folklore connections.